

a hatalmi viszonyokat elfogadó jugoszláviai magyar kulturális elit számára, amely a hazai és a nemzetközi politikai kritikára reagálva szinte boszorkányüldözés-szerűen verte szét a szerkesztőséget. Ez az ügy, hasonlóan más vajdasági magyar „botránnyokhoz”, igazából nem csak a tartalma miatt érdekes, hanem azért is, mert ezek a belső magyar értelmiségi leszámolások mutatják az elit megosztottságát. Ebben az országban kapcsolódott a jól integrált elit leginkább, ha nem is központi (belgrádi) hatalomhoz, de egy meghaladott időszak eszmeiségéhez, a jugoszlavizmushoz. Ennek a magyar elitnek legfontosabb reprezentánsa, Major Nándor a Vajdaság tartományi autonómiájának megszüntetésekor a régió politikai vezetője. Ez a relatív „jó helyzet” és integráltság képezte az alapját az 1989 utáni jugoszláviai magyar kisebbségpolitikai szerveződések megosztottságának és bibói értelemben vett „politikai hiszterizáltságának”.

3. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája (1918–1989)

A budapesti kormányzatok magyarságpolitikáját az első világháború végétől napjainkig nyolc korszakra osztottam föl: 1. A revíziós jövőkép meghatározta időszak a két világháború között, 1918–1938/40/41. 2. A második világháború alatti többségi nemzetiségpolitika, 1938/40/41–1944. 3. Az eszköztelenség kora, 1944–1948. 4. Az internacionalista automatizmus kora, 1948–1966/68. 5. A kettős kötődés és a kisebbségek híd-szerepének kialakítása, 1968–1978/86. 6. A probléma kezelésének magyarországi intézményesítése, 1978–1989/92. 7. A határon túli magyar intézményrendszer kiépülése, 1989–1996. 8. A magyar–magyar viszony politikai intézményesítése és a kulturális nemzeti intézményrendszer integrálása, 1996 (MÁÉRT) – 2001 (Kedvezménytörvény) utáni időszak.

A probléma tárgyalása külön monográfiákat igényelne. Alap kutatások hiányában ezek nem állnak rendelkezésünkre. A korszakolást is lehet vitatni; itt most a magyarságpolitika belső töréspontjai szerint próbáltam elkülöníteni az időszakokat és stratégiákat. Ebben a fejezetben az 1989 előtti korszakokat tekintem át, hogy magunk előtt lássuk az utóbbi nyolcvan év magyar kormányzati elképzeléseit a határon túli magyar ügyekben. Ennek ismeretében értékelhetjük újabb szempontok bekapcsolásával azt, ami ebben a kérdésben 1989 után történt, és azt, ami a státustörvényhez vezetett.

3.1. A két világháború közti budapesti magyarságpolitikát a revízió akarása, a *revíziós jövőkép* határozta meg. E kívülről egységesnek és egyértelműnek tűnő álláspontnak azonban különböző belső dimenziói léteztek. A *konkrét revíziós célok*at mindvégig lebegteték. Egyedül a harmincas években dolgozott ki határozott elképzelést a Gömbös-kormányzat, de azt nem propagálták.¹⁰¹ A különböző verziók közül lehangosabban – társadalmi szervezeteken keresztül – a történelmi Magyarország visszaállítását képviselték. Szakmailag leginkább a magyarlakta területek visszacsatolását; a Székelyföld idekapcsolását egy – Kolozsvárt és a Szilágyságot magában foglaló – korridor révén képzelték el. A vegyes területeken, és ott, ahol az adott állam többségi etnikuma kisebbségben élt, népszavazást javasoltak volna a hovatartozásról.¹⁰² *Stratégia*ilag a korabeli magyarságpolitikát Jancsó Benedek felfogása reprezentálja, amely szerint csak területi integritásunkat veszítettük el, de a kulturális integritás megmaradt, és azt fönn is kell tartani a demográfiai, gazdasági, kulturális pozíciókkal együtt, hogy az eljövendő új bé-

¹⁰¹ Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác, Osiris, Bp., 1998, 70–94.

¹⁰² A koncepció legteljesebb és legszakszerűbb kifejtését adja: Kuncz Ödön: *A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gowerhez*. Bp., 1934, 32.

ketárgyalásokon hivatkozási alapul lehessen felhasználni azokat.¹⁰³ Ennek köszönhető, hogy a két világháború közti magyarországi támogatáspolitikai oly nagy hangsúlyt fektetett a felekezeti oktatásügyre és a kisebbségi nyilvánosság (sajtó) fönntartására.¹⁰⁴ *Politikai síkon* az impériumváltás időszakában (1918–1920/22) a politikai *passzivitást* javasolták Budapestről. Majd amikor véglegessé vált, hogy hosszú időre el kell fogadni a nemzetközi viszonyok átalakulását, és Magyarország konszolidációja került előtérbe, a magyarságpolitikában is az utódállamok politikai életébe való – önálló pártpolitikán keresztül történő – *integrálódást* támogatták Budapestről. *A magyar politikai élet egységének megszervezésén* túl a magyarok lakta régiók más etnikumaival (szlovákok, ruszinok, horvátok, sokácok, bunyevácok, németek) vagy a helyi többségi etnikummal (erdélyi románság) együttműködve a nemzetállami központokkal szemben próbáltak *lokális többséget* és a centralizáló behatolás *ellen ideológiákat kidolgozni*, illetve ilyen tartalmú ideológiákat támogatni (a transzszilvanizmus bátorítása, a szlovenszkóiság és az őslakos ideológia Felvidéken és Kárpátalján). A húszas évek végére kiderült, hogy ez nem vezetett célhoz, Magyarország nem tud politikailag és gazdaságilag olyan forrásokat biztosítani, amelyek – a nem magyar regionális csoportoknak – elegendőek lettek volna a prágai, belgrádi, bukaresti központokkal való szembefordulásra. (Ráadásul a nem magyar regionális pártok némelyike kormányra került, illetve a kisebbségi magyar pártok is paktumpolitikára törekedtek a mindenkori kormányzatokkal.¹⁰⁵) Így a húszas évek végé-

¹⁰³ A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. *Magyar Szemle* 1927. 1. sz. 50–57.

¹⁰⁴ Bárdi Nándor: A Keleti Akció – A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása. In *Magyarságkutatás 1995–96*. Szerk. Diószegi László, TLA, Bp., 1996, 143–190.; Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Fórum Intézet – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 44–50., 75–96., 102–111., 205–215.

¹⁰⁵ A Maniu vezette Erdélyi Román Nemzeti Párt utódja, a Nemzeti Parasztpárt 1928–1930-ban, majd 1931–32-ben adott miniszterelnököt Romániá-

től a magyar pártok mindenhol *védekező pozícióba* szorultak, és budapesti támogatással a Népszövetségi panaszjelzésekkel hívták fel magukra a figyelmet. Ebben az időszakban, amely a térségben a nemzeti összezárkózások időszakának tekinthető, a budapesti kormánypolitika is *a határon túli magyar társadalmak belső szervezése, illetve egységesítése felé fordult*.¹⁰⁶ A harmincas évek második felében pedig a kisantanttal folytatott tárgyalások és az egyes szomszédok (Jugoszlávia, Románia) által a kisebbségi kérdésben elindított külön tárgyalások ellenére már *a revízió előkészítése* állt a középpontban.¹⁰⁷

Ez az a korszak, amikor a magyarságpolitikai célok a legkisebb mértékben tértek el a hosszabb távú külpolitikai céloktól, hiszen a revízió akarásában konszenzus volt Magyarországon és a határon túli magyarok körében is.

3.2. A második világháború alatt a megnövekedett ország új, nagy nemzetiségi csoportjai miatt magyarságpolitika helyett inkább *a többségi helyzetből adódó nemzetiségpolitikáról* beszélhetünk. Az addigi magyar álláspont, miszerint a kisebbségi kérdés kezelése a nemzeti autonómiák megteremtésén keresztül valósítható meg, lekerült a napirendről, és az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztésére helyeződött a hangsúly.¹⁰⁸ Tehát a nemzetiségi kérdést

ban. A romániai Országos Magyar Párt 1923-ban az Averescu vezette Néppárttal, 1926-ban a Liberális Párttal, majd ugyanazon évben újra a Néppárttal kötött választási paktumot. A csehszlovákiai Szent-Ivány József vezette kisgazdapárt szintén 1926-ban próbálkozott aktivista politikával, de belpolitikai okokból ez nem járt sikerrel.

¹⁰⁶ Erről a nemzedékváltások kapcsán: Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hitel* 1942. 2. sz. 176–182.

¹⁰⁷ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon*. MTA TTI, 1967, 349.; Sallai Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. *Századok* 2000. 3. sz. 597–631.

¹⁰⁸ Ezt a szemléletet foglalja össze: Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika*. Stádium, Budapest, 1940, 30. (A dokumentumot újraközölte Ablonczy Balázs az általa szerkesztett kötetben – Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és be-*

nyelvpolitikai kérdésnek tekintették. E téren a legmerészebb vállalkozás a Teleki Pál javasolta kárpátaljai önkormányzat megvalósítása lehetett volna. Teleki szakított először az egyetlen (magyar) államnyelv alapelveivel, bevezetve Kárpátalján még egy hivatalos nyelvet, a kárpátukránt.¹⁰⁹ Ugyanígy szakított az állami szuverenitás sérthetetlenségének elvével, amikor elkészítette a „Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról” szóló törvényjavaslatát.¹¹⁰ Ennek bevezetésére azonban a katonai körök és a politikai közvélemény által való elutasítása miatt nem kerülhetett sor.

Mindezekkel párhuzamosan Szlovákia és Románia tekintetében a visszacsatolást követően hónapokon belül megindult a reciprocitás politikája. (Amilyen sérelem éri a magyarországi adott nemzetiséget, olyan „megszorításban” részesül a viszonyosság elve alapján az adott ország magyar kisebbsége és viszont.) Ez Románia esetében a menekültkérdésben, a kiutasításokban, Szlovákia esetében pedig a kisebbségi intézmények működésének engedélyeztetésének késleltetésében jelentkezett.¹¹¹

A visszacsatolt területek revitalizálásáról az infrastrukturális beruházásokon, illetve a kárpátaljai nyomorenyhítő akciókon kívül keveset tudunk. Ebből a szempontból a legfontosabb terep a Székelyföld volt, hiszen a szlovákiai Csallóköz – általánosítva – a magyarországinál fejlettebb gazdálkodási kultúrát alakított ki a Csehszlovák Köztársaságban, ahol az ország éléskamrájának számított. A székelyföldi régióba nem pusztán infrastruktúrát vittek (elsősorban gépeket, hiszen a régió gépesítése az első világháború után

szédek. Osiris, Bp., 2000, 395–414.); Rónai András: *A nemzetiségi kérdés.* Országos Szociálpolitikai Intézet, A Munkásakadémia Könyvtára, Budapest, 1942. /Fórum-sorozat 1./ 22., Mikó Imre: *A jogfolytonosság helyreállítása a nemzetiségi jogalkotásban.* *Kisebbségvédelem* 1941. 1–2. sz. 1–7.

¹⁰⁹ 1939. május 23-i Minisztertanácsi rendelet.

¹¹⁰ Diószegi István: Teleki Pál nemzetiségpolitikája. In *Teleki Pál és kora.* Occidental Press, Bp., 1992, 66–78.

¹¹¹ *A szlovákiai magyarság élete 1938–1941.* Athenaum, Bp., 1941, 250.; Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok alakulása 1939–1940 és a második bécsi döntés.* ProPrint, Csíkszereda, 2002, 429.

megrekedt), hanem ott inkább – mai szóval élve – tudásbevitelre törekedtek. Oktatási és falusi mezőgazdasági képzési programok indultak óriási számban. Mindez annak köszönhető, hogy Magyarországon (a *Láthatár* c. folyóirat körül és a különböző reformkörökben) és Erdélyben (a *Hitel* c. folyóirat körül és a teológiák, egyházi ifjúsági mozgalmak falumunkásai sorából, majd 1940 után a kolozsvári egyetemen [Kovrig Béla és Csizmadia Andor szociálpolitikai tevékenysége nyomán]) kialakultak olyan szakmai csoportok, amelyek ezeknek a programoknak a végrehajtását is befolyásolhatták.¹¹²

3.3. Az eszköztelenség kora. A második világháborút lezáró béketárgyalásokon Magyarország nem rendelkezett politikai szövetségességekkel ahhoz, hogy a határon túli magyarság érdekében jogi védelmet eszközöljön ki. A csehszlovákiai lakosságcsere leállítására (és a hasonló jugoszláviai tervek napirendről való lekerülése) is döntően azzal függött össze, hogy ezek megvalósítása már a magyar politikai rendszer stabilitását is fenyegette.¹¹³ A korabeli politikai elit tisztában volt a kérdés súlyával, de nem tudott fellépni ez ügyben sem a nemzetközi, sem a kétoldalú viszonylatokban. Ráadásul két országban, Romániában és Jugoszláviában úgy tűnt föl, hogy a magyar kisebbségek politikai-társadalmi önszerveződése biztosított (Magyar Népi Szövetség, Vajdasági Magyar Kultúrszövetség), és a kisantant-politikához képest teljesen új korszak kezdődött a kétoldalú kapcsolatok terén. Már az 1948-as magyarországi belpolitikai fordulat előtt eltűntek a nyilvánosságból a határon túli magyar-

¹¹² Itt a *Hitel* kör és a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet szerepét kell kiemelni. A második bécsi döntés utáni székelyföldi modernizációról: Oláh Sándor: *A magyar állam integrációs kísérletei és megvalósításuk 1940 ősztől 1944 nyaráig a székelyföldi Csík és Udvarhely vármegyékben*. Kézirat, 2002, TLA Kv. 3015/2003, 138.; Uő: *Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940–1944 között*. *Székelyföld* 2003. 7. sz. 95–112.

¹¹³ Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. Héttorony, Bp., 1994, 237.

sággal kapcsolatos témák. Csak a családi kapcsolatok, a szóbeli érintkezés és emlékezés szintjén jelenhettek meg.

3.4. Az automatizmus kora. Az ötvenes évektől kezdődően a határon túli magyarok ügyével kapcsolatos politikai álláspontot két alapelv határozta meg. Egyrészt az, hogy a nemzetiségi kérdés minden egyes szocialista ország belügyének számított, legalábbis az internacionalista dogma szerint. Másrészt a hivatalos megfogalmazások szerint a marxizmus–leninizmus győzelmével a nemzeti konfliktusok is rendeződnek, hiszen azokat a burzsoázia és a feudális uralkodó rétegek osztálynyomása idézte elő. Ha ezeket megszüntetjük, maga a kérdés is megoldódik – így tanította az elmélet. A nemzeti dimenzió helyett az osztályharc kapott kizárólagos prioritást. Ezen túl a legfőbb tényező az volt, hogy ebben az időszakban nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról. Ezzel le is zárhatnám ezt a blokkot, ha nem ismernénk egyre mélyebben a kutathatóvá váló külügyi iratanyagokat.¹¹⁴ Ezekből az derül ki, hogy a szomszédos országok magyarok lakta területeiről folyamatosan részletes információkkal rendelkezett a külügyi apparátus és a pártvezetés. Pl. Széll Jenő bukaresti követet Révai kimondottan olyan szóbeli instrukciókkal látta el, hogy sokat mozogjon a terepen.¹¹⁵ (Haza is kellett rendelni 1950-ben.) Münnich Ferenc 1957-es csehszlovákiai látogatására olyan színvonalas előkészítő anyag készült, amely alapkövetelménynek tartja a vagyoni jogi kérdések megoldását, a beneši

¹¹⁴ Saját kutatási tapasztalataimon túl, a vonatkozó követségi és TÜK anyagot átnézve Stefano Bottoni, Popély Árpád és Vincze Gábor ugyanezt tapasztalta. Az iratanyag feldolgozása valószínűleg egy, a jelenleginél sokkal összetettebb képet ad majd az ötvenes–hatvanas évek szocialista országok közti diplomáciai viszonyairól. Lásd a következő dokumentumgyűjtemény vonatkozó külügyi anyagait: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989.* Vál., bev., Vincze Gábor, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszerda, 2003,

¹¹⁵ Széll Jenő visszaemlékezése. 1956-os Intézet Archívuma 4. sz./1998.

dekrétumok hatálytalanítását. Ennek az érdeklődésnek az egyik magyarázata az, hogy a legfelsőbb pártvezetésben jó néhány, a határon túlról származó politikust találhatunk. Másrészt a szomszédos országokban olyan – a két világháború közti – magyar kommunisták kerültek pozíciókba, akiknek a harmincas évektől komoly budapesti baloldali kapcsolataik voltak, a visszacsatolások után pedig a magyar szociáldemokrata (illetve kommunista) mozgalom tagjaiként tevékenykedtek. Ezek a kapcsolatok 1955–1956-ban – az utazási és kapcsolattartási lehetőségek megváltoztával – egyre több kritikus elemet is közvetítettek az ide tartozó személyek, de alapvetően a lenini nemzetiségpolitika alapelvein belül gondolkodtak.¹¹⁶ Ezen elvek számonkérését, illetve megvalósítását tartották legmegfelelőbbnek a kérdés kezelésére. A kifelé történő politizálás és a belső, döntően a követségeken folyó helyzetelemző munka között komoly szakadék volt. Hiszen a probléma egyszerűen a súlyánál fogva megkerülhetetlenül meghatározta a szomszédosági kapcsolatokat. A jelenségnek van egy személyi oldala is. Az ebben a rendszerben dolgozó, éveken át ezekkel szembesülő diplomatáknak, bármennyire érzéketlenek is a probléma iránt, a tények, adatok megismerése során valamiképpen állást kell foglalniuk. Lassan-lassan elnemzetiesednek.¹¹⁷ Ráadásul – a nyelvtudás miatt – hagyományosan olyan emberek is bekerültek a követségekre, akik az adott magyar kisebbségből származtak, és ez egyből magával hozta a kézenfekvő hálózatokat.

Az 1956-os forradalom napjaiban Bibó Istvánt és Németh Lászlót erdélyi értelmiségiek keresték fel problémáikkal. Azt a választ

¹¹⁶ Pl. Tóth Sándor: A szókimondás optimuma mint történelmi kategória. Egy kisebbségi dokumentum 1954–1955-ből. Beke György interjúja. *A Hét* 1998. 45. sz. 9–10.; Részletek a Bolyai Tudományegyetem pártbizottsága megbízásából készült jelentésből. In *Történeti kényszerpályák – kisebbségi redipolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Vál., bev., Vincze Gábor, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszerda, 2003, 179–190.

¹¹⁷ Erre a jelenségre Vincze Gábor hívta fel a figyelmemet, aki jó néhány Romániában dolgozott volt diplomatával készített interjút. Magam erről Karikás Péterrel, volt moszkvai és bukaresti diplomatával folytatott beszélgetésekben győződhettem meg.

kapták, hogy előbb a magyarországi demokráciának kell intézményesülnie, és csak aztán beszélhetnek nyilvánosan a határon túli magyarok ügyéről.¹¹⁸

1956–1958 között a kádári vezetés elsősorban Románia felé tett egy sor gesztust, amelyekkel megerősítette azt, hogy a romániai magyarok helyzete Románia belügye. A hatvanas évek elejétől kezdve azonban a széles körű, döntően értelmiségi-kulturális vonatkozású érintkezés miatt a budapesti kormánynak is reagálnia kellett a kinti kapcsolatigényekre.

3.5. A probléma újrafelfedezésére az 1960-as évek második felében, illetve 1964-től került sor.¹¹⁹ Ez több tényezőnek volt köszönhető. *Először:* a KGST-integráció kapcsán egyre inkább felszínre kerültek a gazdasági fejlettség különbözőségéből és a szomszédságból adódó érdekellentétek, és ezek a pártkapcsolatokban is megjelentek. Elsősorban Romániával szemben erősödtek meg az érdekellentétek Ceaușescu 1964. áprilisi beszéde után.¹²⁰ *Másodszor:* a közép-európai szocialista országokban a kommunista pártokon belüli generációs váltás magával hozta a nemzeti érdekek erőteljesebb megjelenítését és az ezzel járó retorikát, a nemzeti szimbólumok használatát is. *Harmadszor:* a határon túli magyar elitek körében is lezajlott egy generációs váltás, és ennek kapcsán mindenhol önálló magyar intézményi törekvések jelentek meg. Ezekkel a magyar kormánynak is óhatatlanul kellett valamit kezdenie. Ez azért is volt fontos a pártvezetés számára, mert a magyarországi kulturális elitel szintén a hatvanas évek második felében kezdődött el a kiegyezés. *Negyedszer:* amikor az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1968-ban feladatult kapta a magyarországi nemzetiségek prob-

¹¹⁸ Gáll Ernő szóbeli közlése.

¹¹⁹ Ezt a folyamatot foglalja össze: Arday Lajos: *Magyarok a szomszédos államokban – külpolitikánk változása*. Kézirat, TLA Kv. 1992/1040., 50.

¹²⁰ Ez tette nyilvánvalóvá a román pártvezetés távolodását Moszkvától és a „szocialista tábortól”.

lémáinak feltárását és a szomszédos országokon belüli folyamatok sajtófigyelését, robbanásszerűen tört elő a határon túli problematika, hisz jórészt magyar nyelvű napilapokon keresztül lehetett bepillantást kapni a környező országok (hivatalos) politikai életébe. A sajtófigyelő jelentések pedig elindultak a maguk hivatali útján.¹²¹ A szomszédos országok egyetemi magyar tanszékeinek és kiadói szerkesztőségeiben kialakult értelmiségi csoportok fellépése és magyarországi kapcsolatkeresése, valamint az akadémiai *A magyar irodalom története* (a „spenót”) és a *Magyarország története* című kiadványok szerkesztése közben jelentkező ideológiai nehézségek miatt (mi legyen a határon túli, illetve oda került magyar irodalmi/történelmi hagyományokkal?) tisztázni kellett a hivatalos viszonyrendszert. Ennek háttérében ott állt a Molnár Erik-vita a magyar történelem függetlenségi hagyományairól (1962–1964), majd az optimizmus–pesszimizmus, és a realizmus–romantika vita (1965–1966). Mindez az MSZMP IX. kongresszusán (1966 decemberében) is téma volt. Az előbb említett vitákban a pártideológusok igazolva látták a történettudomány pozitív helyzetéről szóló pártértékelést. A viták 1967–1968-ban is folytatódtak, de már nem pusztán a tudományos fórumokon, hanem a publicisztikában, és itt a hazafiság és nacionalizmus témája már a nemzeti önismeret és a nemzeti öntudat egymáshoz való viszonyában mutatkozott meg. A probléma ideológiai-politikai vizsgálatára az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága vállalkozott 1968-ban, amikor a külföldi magyar irodalmi élettel fönntartott kapcsolatokat tárgyalta meg.¹²² Megállapították, hogy „ez a kultúra hagyományai, nyelve révén egyben része a magyar kultúra egészének is. Éppen ezért az eddignél több gondnal ápoljuk kapcsolatainkat a szomszédos szocialista országokban élő magyarok kultúrájával, érezzünk e kultúrák fejlődéséért mi

¹²¹ Tóth Zoltán társadalomtörténész – aki ott dolgozott az egyetem elvégzése után – szóbeli közlése nyomán. Ugyanekkor a „hivatalos szakértők” Arató Endre, Csatári Dániel, Kővágó László kritikus anyagokat készítettek elő a pártvezetésnek.

¹²² MSZMP KB Agit. Prop. Biz. ülése 1968. március 26. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) 288. f. 41. csop. 91. ée.

is felelősséget”.¹²³ Az MSZMP (Agitációs és Propaganda Bizottsága) a Művelődésügyi Minisztériumot a kulturális export és az egyéb támogatások bővítésére kérte; a Társadalomtudományi Intézetet és a Külügyminisztériumot pedig arra, hogy a „kulturális vonatkozásokon túlmenően vizsgálja meg a határokon túl élő magyar nemzetiségek sorsának támogatásával kapcsolatos problémákat, ezek általános elvi és gyakorlati politikai összefüggéseit”.¹²⁴ A következő évben az Agit. Prop. Bizottság a szomszédos országok magyar anyanyelvű lakosságának kulturális helyzetéről és az ezzel kapcsolatos feladatokról tárgyalt.¹²⁵ A 38 oldalas (abban az időben terjedelmesnek számító) előterjesztést a Politikai Bizottságnak is továbbküldték. Ebben már a rádió és a televízió vételi lehetőségeinek határon túli bővítését, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat funkciójának kiszélesítését kéri. A viszonyokat Jugoszlávia „irányában” értékeli a legjobbnak, Csehszlovákia és a Szovjetunió felé bővülőnek, Románia tekintetében merevnek és elzárkózónak tekintik. A dokumentum megfogalmazói legfontosabbnak az országos fejlődéssel azonos ütemű iskoláztatás megteremtését tartották. A támogatás eszközét a tanárképzésben, továbbképzésben és a kulturális fogyasztás magyarországi támogatással történő kiegészítésében látták. Hivatalosan a *kettős kötődés* ideológiáját hirdették meg: a nemzetiségek (a magyarországiak és a határon túl élő magyarok) egyszerre kötődnek saját nemzeti kultúrájukhoz és állampolgárságuk révén az adott országhoz. (De mindkét kultúrában a szocialista értékek ápolását szorgalmazták.)¹²⁶ Így ezek a nemzetiségek egyben „*hidak*” is képeznek a két nemzet között, legyőzve a történelmi előítéleteket. Ezzel a nemzetiségi kérdés belügyként való kezelésében nem állt be ugyan változás, de a nyilvánosság kizárásával folytatott pártközi és külügyi megbeszéléseknek folyamatosan egyre inkább a határon túli magyar kulturális, oktatási intézmények ügyei kerültek a kö-

¹²³ Uo. 2.

¹²⁴ Uo. 3.

¹²⁵ MSZMP KB Agit. Prop. Biz. ülése 1969. augusztus 5. MOL 288. f. 41. csop. 121. őc.

¹²⁶ Uo. 12–14. f.

zépontjába. A hetvenes évektől – a homogenizációs politikák megerősödéséből adódó intézményi leépülés miatt – ezekben a kérdésekben voltak a legkomolyabb konfliktusok. (Ilyen volt például a könyvkiadás ügye. Magyar–román relációban Magyarország annyi könyvet vihetett be Romániába, mint amennyit onnan vásárolt. Ennek tudatában a Kriterion nagy példányszámban adott ki magyar klasszikusokat a magyarországi piacra. Csakhogy ezt papírkiutalásokkal, tervszámokkal bármikor korlátozni lehetett.)¹²⁷

3.6. A probléma újrafelmerülésétől nehéz elkülöníteni az *intézményesülés* folyamatát. Ennek az egyik megragadható szintje a *tudományos kutatások intézményesítése*. 1968-ban a Hazafias Népfront kért átfogó jelentést a határon túli magyarság kulturális helyzetéről, 1972–1973-ban az MSZMP KB rendelt meg egy több ezer oldalra duzzadó összeállítást a Magyarország és a szomszédai közti kulturális kapcsolatokról. A nemzetiségtörténeti kutatások koordinálására 1974-ben az MTA keretein belül különbizottságot hoztak létre. Négy év múlva a Gorkij Könyvtárban a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó adatgyűjtés mellett megindult a nemzeti kérdésre és a határon túli magyarokra vonatkozó szakirodalom hivatalos gyűjtése, földolgozása. 1981–1982-ben a Magyar Írószövetségben kezdődött el egy a határon túli tudományosság helyzetét vizsgáló program,¹²⁸ majd értelmiségi beadványok nyomán 1985-ben létrehozták a Magyarságkutató Intézetet a határon túli magyarság kutatására. A következő évben pedig nyíltan pályázható programot indított az MTA.¹²⁹

A *pártpolitikában* az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya 1973-ban újra összefoglalta az 1969-es határozat óta történte-

¹²⁷ Uo. 21–24. f.

¹²⁸ Egyik eredménye Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Magvető, Bp., 1989, 243.

¹²⁹ TS4 program, amelynek irányítója a Magyarságkutató Csoport, majd Intézet, vezetője Juhász Gyula volt.

ket, és új, részletesebb, a határon túli magyar intézményesítést segítő határozatokat hozott.¹³⁰ 1976-ban a Politikai Bizottság is foglalkozott a kérdéssel.¹³¹ A nyilvánosságra nem hozott, 1977-ben véglegesített határozat-előterjesztés abból indul ki, hogy bár a nemzetiségi kérdés minden egyes ország belügye, a marxizmus-leninizmus nemzetiségpolitikai normáitól való eltérést a szomszédos országok pártvezetésének jelezni lehet. Ezt követően markáns és lényegretörő helyzetértékelést ad a dokumentum, és végezetül a magyar-magyar kapcsolatok bővítését, a magyarországi nemzetiségekkel való példamutató törődést és a problémák a nemzetközi csatornákon (pártközi tárgyalásokon) való felvetését szorgalmazta. Legrosszabbnak a romániai helyzetet értékeli, a szerzők szerint ezután a csehszlovákiai következik, ahol e téren romlott a helyzet. Az állásfoglalás elismeri, hogy a probléma belügy, de „nálunk külpolitikai kérdés is”.¹³² A Központi Bizottság szintjén a „szomszédos szocialista országokban élő magyarságot érintő politika” irányításával a bizottság külügyi titkárát bízták meg. Az állami koordinációra a Külügyminisztériumot kérték föl, a Pénzügyminisztériumot pedig utasították, hogy a Külügyminisztérium, a Kulturális és Oktatási Minisztérium, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Rádió és Televízió költségvetésében biztosítsa a szükséges anyagi fedezetet.¹³³ Ettől kezdve különböző fórumokon egyre többször utaltak a szomszédos országokban élő magyarságra. Ezekben belül a jugoszláviai helyzet számított mintaadónak; nyílt bírálatokra Románia vagy Csehszlovákia vonatkozásában még évekig nem került sor.

A hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek végéig, változó intenzitással, három csoportnak volt nyomásgyakorló és tudatformá-

¹³⁰ MOL 288. fond 41. csop. 197. őe.

¹³¹ A Puja Frigyes külügyminiszter készítette előterjesztést 1976. december 20-án tárgyalta a Politikai Bizottság. Ennek nyomán Berecz János a KB Külügyi Osztályának vezetője dolgozta át az előterjesztést, 1977. január 20-i keltezéssel. MOL, 288. fond 5. csop. 707. őe. 29–48. f.

¹³² Uo. 9.

¹³³ Uo. 13.

ló szerepe. A *népi írók* csoportja már a hatvanas évek elejétől nemcsak figyelemmel kísérte a határon túli magyarok sorsának alakulását, hanem kapcsolatokat is épített odaát, és Magyarországon is segített a téma feltárásában, sőt politikai tiltakozást is folytatott ebben az ügyben (1962: Püski-per). Számukra ez a *kérdés a nyilvánosság előtt döntően kulturális és demográfiai problémaként jelent meg*. A még a harmincas években Illyés Gyula felvetette „pusztuló magyarság” problémakörének révén is folytatódott a határon túli magyarok ügyének beemelése a nemzeti sorskérdések közé. Ez később, mivel a nemzeti függetlenség alapkérdéseiről egyáltalán nem lehetett szólni, a határon túli magyarokról (létezésükről, az oda kötődő magyar kulturális emlékekről) pedig egyre inkább – a felvidéki és az erdélyi magyar iskolák elleni intézkedések kivételével –, úgy tűnt föl, hogy a legfontosabb témájukká vált. Valójában ez a téma volt az, amelyen keresztül Illyés Gyula, Csoóri Sándor és mások egész rendszerkritikájukat megfogalmazhatták (a nemzeti önállóság hiányán túl a magántulajdon problémáját, a nyilvánosság kérdését stb.).¹³⁴

A második fontos nyomásgyakorló csoportnak a *demokratikus ellenzék* körét tartom, amelynél a határon túli magyarok problémája már *emberjogi problémaként* merült föl. A romániai *Ellenpontok* ügye (1982), az első Duray-per (1983) megkerülhetetlenné tette számukra a kérdést. Óriási jelentősége volt annak, hogy a *Beszélő* szinte minden száma foglalkozott a határon túli magyarokkal (és a cigánykérdéssel). Ehhez a körhöz tartozott Ara-Kovács Attila, aki az *Erdélyi Hírügyökség* létrehozásával az Egyesült Államok és Nyugat-Európa országaiba továbbított információkat a romániai magyar kisebbséget ért sérelmekről.¹³⁵ Ugyanígy fontos volt 1983–1985 között a *Duray Bizottság* létrehozása és működtetése. A Nyugat-Európa felé való közvetítésen túl az előbbieket követő eredménye,

¹³⁴ Csoóri Sándor előszava Duray Miklós *Kutyaszorítóban* c. könyvéhez.

¹³⁵ Dippold Péter–Balla Gyula: *A szomszéd országok magyarságának ügye a magyarországi független (szamizdat) kiadványokban*. Kézirat, 1987, 18. TLA Kv. 371/87.

hogy a rendszerváltást előkészítő folyamatokba is bekerült a határon túli magyarok kérdése.

A harmadik fontos véleményalakító kör tagjai az *MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársai* voltak, akik – Szűrös Mátyás 1983-as Moszkvából való hazatérte után – a magyar érdekek erőteljesebb külpolitikai megjelenítésén dolgoztak. Ennek keretében lehetőség nyílt egyfajta szakosodásra, amelynek révén a jugoszláv diplomáciával és a nyugat-európai szociáldemokrata pártokkal is közös platformot lehetett kialakítani, és nem kellett a Szovjetunióval nyílt konfliktust vállalni. A helsinki folyamat utótalálkozóin a magyar diplomácia – 1985-ben Ohridban és 1987-ben Madridban – Jugoszláviával közös álláspontot foglalt el a kisebbségi kérdésben, majd ugyanilyen markáns véleményt képviselt a bécsi utótalálkozón is. Az alapkérdést feszegették, nevezetesen azt, hogy a kisebbségi probléma mennyiben lehet pusztán egy ország belügye, illetve mennyiben vonatkoznak erre nemzetközi normák. Szűrös Mátyás rádiós megnyilatkozásaiban egyre többször beszélt konkrétan a magyar külpolitikai érdekekről és a romániai menekülthullámról. Ennek a kommunikációs folyamatnak a végső pontja az 1988. januári, rádióban tett kijelentése volt: a határon túli magyarok a magyar nemzet részét képezik. Ez elsősorban a határon túli magyarság körében járt felszabadító hatással. (Ezek azok a szituációk, amelyek itt[hon] szimbolikusan, a megcélzott közegben azonban valószínűsítő politikai tettek számítanak.) Szűrös munkatársai – Tabajdi Csaba és Szokai Imre – 1988 februárjában részletesen is kifejtették nagy hatású hírlapi cikkükben, hogy *a határon túli magyarsággal kapcsolatos kérdések a szomszédsági kapcsolatok megkerülhetetlen részét képezik.*¹³⁶ Valójában ezt követően indult el a magyarságpolitika intézményesítése a Nemzeti és Etnikai Kollégium, majd a Határon Túli Magyarok Hivatalának létrehozásával. Az előbbi tör-

¹³⁶ Az 1988. februári, Tabajdi Csaba – Szokai Imre által jegyzett cikket (Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés) és annak visszhangját közli: *Mérleg és számvetés. A magyarságpolitikai rendszerváltás kezdete.* Codex Print, Bp., 2001, 320.

ténetét már részletesen feldolgozták,¹³⁷ az utóbbiról pedig a későbbiekben szólok. De ez már a hetedik korszakhoz tartozik, amikor is 1989-et követően a határon túli magyar intézményrendszer kiépült. Az „utolsó”, nyolcadik korszak pedig az az időszak, amely problematikájában ez a munka is készül, hisz a határon túli intézményrendszer-teremtés mellett ma már annak működése a döntő kérdés. S eddigi tapasztalataink szerint erre önerőből a magyar kisebbségi társadalmak nem képesek. A következő lépések a budapesti magyarságpolitikára hárulnak.

A hat korszak jelzésértékű áttekintése után világos, hogy ma: a) Nem lehet ott folytatni, ahol 1938-után a magyar külpolitika abbahagyta. b) Ma nincs olyan egyértelmű jövőkép a teendőkről, mint a két világháború között. c) Lényegében 1989 után úgy kellett a nemzeti érdekek képviselésével szembenézni, hogy a társadalmi köztudatban negyven éven át nem folyt róla érdemi vita és az eddigi jövőképek (revízió, hídszerép, szintentartó támogatások) már nem volt vállalható. d) A magyarországi érdekeken és nyomásgyakorló csoportokon túl a határon túli értelmiségieket is számba kell vennünk. A hetvenes évektől nem csak az általam „diszidensnek” konstruált csoportok, egyének támaszkodtak az anyaországra, hanem egyre inkább a hivatalosságon belüli magyar elitek is Magyarország felé fordultak. (Talán Románia, Csehszlovákia, Kárpátalja, Jugoszlávia erősrendben.) Ezen belül az írók, könyvkiadói, szerkesztőségi munkatársak egzisztenciálisan is egyre inkább ide kötődtek. S mind ezt felerősítette az 1986 utáni romániai menekülthullám is, amelyben már nyílt kormányzati döntésre volt szükség. Ettől kezdve a budapesti kormányzatok magyarságpolitikája a nyilvánosság előtt folyt. A következő fejezetben épp ezért az 1989 utáni magyar kisebbségpolitikai törekvéseket tekintem át.

¹³⁷ Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon*. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság története tükrében. Osiris, Bp., 1998, 467.